

80-1935-187/1031

תחומת עובק
ישראל קלוויזון
יוסף כרוסטל

תולדות הקהלה העברית בוילנה

חלק ראשון:

הסביבה והקהל

(בצרוף תרשים ותמונות)

יוצא לאור ע"י הקהלה העברית בוילנה.

1935

תרצ"ה

וילנה

מסואה
MASSUAH

11
מסוואה
MASSUWA

ישראל קלוזנר

תולדות הקהילה
העברית ביילנה

3/02

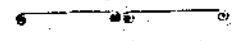
ישראל קלויזנר

תולדות הקהלה העברית בוילנה

חלק ראשון:

הסביבה והקהל

(בצרוף תרשים ותמונות)

יוצא לאור ע"י הקהלה העברית בוילנה.

תרצ"ח

וילנה

מסוואה
MASSUAH

Izrael Klauzner

Toldot hakehila
ha'iwrit b'wilna

Druk. F. Garbera, Wilno, Zawalna 25.

מְשׂוּאָה
MASSUAH

בוקדש לזכרו של ידידי ורבי

נושא דגל המדע והתרבות העברית

ד"ר יוסף רגנסבורג ז"ל

ה מ ח ב ר

תכן הענינים

X	—	—	הקדמה מאת הפרופ' ד"ר מאיר בלבן
XIV	—	—	הקדמה מאת המחבר

I. הסביבה

פרק ראשון

היהודים בוילנה ושכניהם

העיר וחכוניתיה. — הפריבילגיה de non tolerandis judaeis. —
ההתישבות היהודים בעיר. — התנפלות העירונים על ביהכ"נ ובתי היהודים. —
הפריבילגיות הראשונות של קהלת וילנה. — פעולת שמואל ואליעזר בני
משה. — הפריבילגיה משנת 1633 וקביעת גיטו. — החלטת הסיים על חפש
המסחר. — האורדינציה משנת 1633. — התנפלויות העירונים על בית העלמין
וביהכ"נ. — החלטות הקומיסיה, 1636. — פסק בית-הדין הרייציוני, 1641. —
פריבילגיה de non tolerandis christianis, 1646. — חרבן הקהלה בשנת
הט"ו. — הסוּת המלכים לקהלה. — מלחמת העירונים ביהודים. — שאלת השחיטה
היהודית בוילנה. — מלחמות, רעב, מגפות ושרפות. — נסיון של פשרה בין
העיריה והקהל, 1713. — יחס הבישופים ושרי-הפלך (ווייבודה) ליהודים. —
סכנת גרוש. — החוזה משנת 1742. — חוזה בין חברות עושי-כובעים. — חקירה
ובקרת משנת 1755 ופסק דין משנת 1756. — המשפט משנת 1775. — חברות
בעלי-המלאכה נגד העיריה. — שנוי ביחס האצילים ליהודים. — בטול הגיטו
והכרזת חופש המסחר והמלאכה בשנת 1783. — השפעת החלטות „הסיים הגדול”
על היחסים בערים. — מרד קושטיושקא ויהודי וילנה. — יחס השלטונות
הרוסיים ליהודים.

3

פרק שני

סטטיסטיקה

הבקורת משנת 1645. — הבקרת משנת 1690. — המפקדים משנות 1765,
1784. — המפקד משנת 1795 ומלואים משנת 1800. — המספר הפללי. — חלוקה
עפ"י המין. — מספר המשפחות. — גיל הנושואין בשנת תק"ס. — בעלי-
המלאכה.

46

פרק שלישי

טופוגרפיה של הגיטו

עיר היהודים. — חצרות מעבר. — אנשים היושבים בשעמר. —
 בטוח מפני שרפות. — שערים. — התעול והביוז. — בתים, אקסדיביזוריים. —
 בחי-משכנתא של הקהל ובתים ל"עולמית". — מכירה חוזרת. — בעלים נוצרים
 ויהודים. — החזקה. — תאור הדירות. — טיול בניטו. — 55

II. הקהל

פרק ראשון

הקהל

הממשלה היהודית. — מרות הקהל. — תפקידי הקהל. — ארגון
 הקהל. — אספת רח"ש. — דרגות והתמנויות. — מחיר הדרגות. — בעלי
 תקנות. — הכחירות. — ישיבות הקהל ואספות. — 69

פרק שני

בית הדין

פעולות בית-הדין. — עש"ג (ערכאות של גויים). — הרשמת נכסים
 בפנקס ביה"ד ובספרי עש"ג. — כתות ביה"ד, האב"ד והראב"ד. — סו"ד. —
 דיינים קבועים ובלתי קבועים — שב"ד. — רודף הנעלם. — סגן-הווייבודה
 שופט היהודים. — 95

פרק שלישי

הצדקה הגדולה

תפקידי הצ"ג. — מתי נוסדה? — הכנסותיה. — גורלה במאה הי"ט
 למסה"נ. — 97

פרק רביעי

בדק הבית

תפקידי המחלקה "בדק הבית". — השם ח"ק, בדה"ב" ובעלי חובות
 הקהל. — גבאי הח"ק בדה"ב. — נאמנים ושמשים. — פעולות הח"ק בדה"ב. —
 הכנסותיה. — התפתחות פעולתה אחרי שנת תק"י. — 100

פרק ח' א' ש' י'

חברה-קדישא גחש"א

יסוד הח"ק. — תקנות הח"ק. — הח"ק והקהל. — ח"ק גדולה, ח"ק קטנה וחברה רגשים צדקניות. — הדגלים. — התשלומים לשמשים. — קבלת אנשים לח"ק. — דרגות והתמנויות. — בחירות. — תפקידי הגבאים. — ישיבות שכוונה האנשים. — פקידי הח"ק. — דייני הח"ק. — ביהכ"נ דח"ק. — סעודות. — הכנסות הח"ק. — 105

פרק ש' ש' י'

ח"ק תלמוד תורה

ח"ק או מחלקה של הקהל? — מתי נוסדה? — פעולות הח"ק. — בית הח"ת. — הכנסות הח"ק. — נדבות בשביל הח"ק. — 118

פרק ש' ב' י'

ח"ק בקור חולים

תפקידי הח"ק. — מתי נוסדה? — מספר החולים ב"הקדש". — בית החולים היהודי. — הארגון הפנימי של הח"ק. — הכנסות הח"ק, נדבת היסוד, עזבון בנימין השמש. — הרופאים של הקהל והבישוף. — 120

פרק ש' ג' י'

חברות בעל-מלאכה

חברות בעל-מלאכה הנוצריים ויהסן לבעל-מלאכה היהודים. — ח"ק בע"מ יהודיות. — אימנים, פועלים ונערים. — ההרשמה בח"ק. — זקנים וצעירים. — התמנויות ודרגות. — דיינים וסופרים. — הקהל וחברות בע"מ. — מספר החברים. — ביכ"נ דח"ק. — 123

פרק ש' ד' י'

פקידי הקהל

הרב. — מ"ץ. — מ"מ. — סו"ד. — שמש הקהל. — שתדלן. — נאמן. — רופא. — פקידים ועובדים שונים. — 126

פרק ש' ה' י'

השתתפות קהלת וילנה בועד מדינת ליטא

שלש קהלות ראשיות. — זכויות קהלה ראשית. — סביבות וזכויות

קהלת וילנה בשנת שצ"ד. — כניסת קהלת וילנה אל הועד. — סביבות קהלת
וילנה. — השתתפות קהלת וילנה בעבודת הועד. — „סכום המדינה“ ומס
הגלגלת. — בטול הועד בשנת 1764. — השפעת הועד ואספותיו אחרי שנת
הקכ"ד. —

138

פרק אחד עשר

הקהלה הראשית ובנותיה

גליץ וילנה. — מרות הקהלה הראשית. — שאיפה להתבדלות. — הקהלות
שבפרברים שניפישוק ואנטוקול. — קהלת שניפישוק והחווים משנות ת"מ
ותק"ט. — קהלת אנטוקול והחווה משנת 1744. — כתב-רשיון מהבישוף מסלסקי,
1766. — מתנה מהדוכס סאפיהא. — חוזה משנת 1781. — התבדלות קהלת
אנטוקול. —

146

פרק שנים עשר

כספי הקהל

המצב הכספי. — ה„קורובקות“. — לחץ הקהל והתפרצות ה„המון“. —
הכנסות הקהל. — הוצאות הקהל. —

156

פרק שלשה עשר

חובות הקהל וסידור תשלומם בשנת 1766

הקהל לווה. — ארכאות. — פס"ד הטריבוונאל משנת תנ"ח. — הקטנת
הרביית. — חובות „נצחיים“. — ראשי הקהל והחובות. — הפקדת קרנות אצל
הקהל ל„עולמית“ ע"י נדבנים נוצרים. — גבית החובות. — הסיים משנת 1764
וחסול חובות הקהל. — החובות בשנת 1765-1766. — מקורות הכנסה לתשלום
החובות. — הפורסטרוסטא. — המשגיה. — האם סידר בית-הדין הליקבידציוני את
תשלום החובות? — החלטת הסיים משנת 1775. — הוצאות על הליקבידציה. —

168

פרק ארבעה עשר

תקציב הקהל בשנות 1766-1793

ספרי הוצאות והכנסות הקהל. — ה„המון“ היהודי לורש בקורת. — ועדת
הקירה, תקמ"ג. — תקציב הקהל בשנות 1766-1772. — הכנסות והוצאות הקהל
בשנות 1772-1787. — ספר ההכנסות וההוצאות משנת 1787/8, ההוצאות
לפרסיהן. — כספי הקהל עד שנת תקנ"ג. —

186

פרק חמשה עשר

חסול החובות בשנת תקנ"ג (1798)

הגדלת החובות אחרי שנת 1766.—הרבית.—תתימה על שטרות הקהל.—
 חובות לכמרים, אדונים ויהודים.—שט"ח, למוכ"ז ומלחמת באי-פה ההמון בשטה
 זו.—פעולת הקומיסיה של האוצר וחובות הקהל.— פעולת המשגיחים.— פסקי
 הקומיסיה של האוצר בשנות 1787, 1788, 1789.— החלטת הסיים על בתי-דין
 ליקבידציוניים.— פעולת בית הדין הליקבידציוני בוילנה בשנת 1792 ובשנת
 1793.—פסק-הדין.—החוב לפרידלנדרים.— תביעת הח"ק בדק-הבית.— תביעות
 חוכרי הקרובקות.— הד „מהלוקת הרב" בפסק-הדין.— רשימת החובות עפ"י
 ג' מהלקות.— חובות בלתי ממשיים לקהל.— ההכנסה מקהלת אנטוקול.— בקרת
 השבונות המשגיחים.— הוראות לחוכרי הכנסות הקהל.— חובות וכספי קהלת
 שניפישוק.— גורל החובות.

219	—	—	—	—	—	—	—	—	—
232	—	—	—	—	—	—	—	—	—

לה השמות

ה ק ד מ ה

היה אצלנו מנהג קדומים, שכל ספר מדעי היה מופיע בהסכמת מלומדים שונים, שבהן היו מהללים את יצירת רוחו של חברם. וגם כיום נשאר מנהג זה בספרות הרבנית, בשעה שבספרות המודרנית נשתרש המנהג שהמורה כותב במקום הסכמה — הקדמה, ומציג בזה את תלמידו או את חברו הצעיר וספרו לפני הקהל. מר ישראל קלויזנר, מחבר הספר הנוכחי: „תולדות הקהלה העברית בוילנה“ איננו תלמיד. הוא למד באוניברסיטה הוילנאית ע"ש סטיפן בטורי, בפקולטה למדעי הרוח, ושם התמסר לחקירת ההסטוריה תחת הנהלת הפרופיסור קושציאלקובסקי. מובן מאליו, שבחקירת ההסטוריה הישראלית שהיתה חביבה עליו מאד מוכיח היה לעבוד באופן עצמאי, מפני שלא מצא באוניברסיטה ע"ש סטיפן בטורי מנהל במקצו זה. בכל זאת עלה בידו להתגבר על מכשולים רבים בהריצתו ובסקירתו, ובהתחילו את חקירותיו הארכיוניות בפנקס הח"ק גחש"א עבד את תולדות הח"ק וארגונה. העבודה הזאת שמשו לו בתור עבודת מגיסטר. כאן נפגשנו בפעם הראשונה. הפרופיסור קושציאלקובסקי העביר אלי את עבודתו זו למבחן, ותיכף הכרתי שכאן לפני עבודה של צעיר בעל עתיד מזהיר, מהרתי להתודע אל מר. ישראל קלויזנר, שקבל בינתיים משרת מורה להסטוריה ישראלית בגמנסיון העברי „תרבות“ בוילנה והעומק או את ידיעותיו, למרות העבודה המקצועית הקשה, גם בתולדות היהודים, ובציקר בתולדות קהלת וילנה שחכתה זה עשרות שנים להיסטוריון שלה.

הייתי מוציא דבה על „ירושלים דליטא“ לו הייתי אומר שליהודי וילנה לא היתה או אין להם הבנה לעברה המזוהר והמענין, כבר בשנת 1860 הוציא ר' ש"י פין את ספרו על וילנא „קריה נאמנה“, שבו נסה לציין — דרך אגב בנאיביות יתרה — חוץ מביוגרפיות של רבנים ואנשי מדע אחרים גם את תולדות הקהלה העברית בוילנה על רקע קורות העיר וקורות פולין בכלל. ספר זה שהופיע במהדורא שניה בשנת 1915 וגם הביוגרפיות החדשות שנוספו ע"י הל"ל נח מגיד שטיינשניידער („עיר וילנא, זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה“) היו למורי דרך לחוקרים אחרים של תולדות הקהלות העבריות בפולין. כך מוצאים אנו דוגמת הספרים האלה את ספרו של פיינשטיין על בריסק („עיר תהלה“), של בזר על לבוב („אנשי שם“), על זולקב („קריה נשגבה“), של ביבר על אוסטרוג („מוכרת לגדולי אוסטרהא“), וגם הרבה מאמרים של וטשטיין על קרקוב, כגון „קדמוניות של פנקסים ישנים“, „דברי הפק“, „דברים עתיקים“ וכו' של ש. גיסנבוים על לובלין („קורות היהודים בלובלין“), של פרידנשטיין

על גרונגה (עיר גבורים) וכו' וכו', וכל הספרים האלה אינם יוצאים מגדר ביו-ביבליוגרפיה, ורק פה ושם הם מדפיסים חלקים מפנקסי הקהלות (בנוסף ביבר) או מפנקס מדינת ליטא (פינשטיין). אולם אף אחד מהחוקרים האלה לא נגע בתולדות הקהלה, סביבתה, ארגונה, יחס הקהלה אל העירונים והאצילים, עמותה כלפי ועד הארצות ועדי המדינה היהודיים, בתקציבים שלה וחובותיה, כי לא היתה להם שום הכנה לחקירות ארכיוניות ואפשרות הקירה בהם, ואפילו שום מושג על קונסטרוקציה היסטורית. רק בתחילת המאה העשרים מתחיל המצב להשתפר. בתקופה זו מופיעים חוקרים, שרכשו את השכלתם באוניברסיטאות אירופאיות ובעת ובעונה אחת התמחו גם בספרות העברית, ומהרכב זה של ידיעות כלל-היסטוריות ויהודיות הופיעה שורה של מונוגרפיות על קהלות עבריות כמו על לבוב, פרמישלא, לובלין, ליסא, ורוזלב, פיננץ וכו' וכו'.

וילנה לא יכלה לפגור, ביהוד מפני שקורות יהודיה מהוות מרכז תרבותי וארגוני של ליטא, ורק על מצע הקורות של המרכז הזה יכולים אנו להבין הרבה תופעות בערים או בקהלות הסמוכות וגם בליטא כולה. תקופת המלחמה ואחריה הוציאה מתוכה הרבה קבצים ופנקסים, שבהם נרשמו ע"י סופרים שונים זכרונותיהם בזמן המלחמה, שעליהם נמנים שלשת הכרכים של זכרונות הר"ר י. ויגודסקי, האוטוביוגרפיה של ר"ר צ. שבר ו"ל, זכרונות הפרופיסור דוד מניד, שהופיעו בקבצי "פון נאענטן עבר", הרבה מאמרים וזכרונות שנדפסו בכרך הגדול, "וילנע" שהופיע בשנת 1935 בעריכת יעפים ישרון ע"י התאגדות הפועלים הוילנאים סניף מספר 37 בניו-יורק, וגם בספר היובל של המדפיסים היהודיים בוילנה 1906-1936, במאמרי ש. ל. ציטרון, ובעיקר בחבורים הארכיוניים המרובים של פנחס קאהן לתולדות התרבות היהודית בוילנה ובסביבותיה בסוף המאה הי"ח והי"ט, הספורים בכתבי-עת שונים, באלמנכים ובעתונות. הודות לעו"ד קאהן נמצא ונתפרסם חלק מהחומר הארכיוני של הקהל בוילנה (אמטענשאום וילענסקי, 1928, נומ. 16). חשיבות גדולה יש לעבודה של האי. הייקל לונסקי הבלתי-נלאה בתקירת עתיקות וילנא, בידיעה רחובותיה, בתי-כנסיותיה וכו', ובזמן האחרון הוציא י. צינברג עבודה יותר מקיפה על המחלוקת בין הרב האחרון בוילנא והקהל המקומי בכרך השני של "היסטארישע שריפטן" של "ייווא" (דף 371-291).

כל העבודות האלו מהוות רק את היסוד לבנין מקיף של קורות הקהלה העברית בוילנה, בנין שיטתו בחקירת ארכיונים של הממשלה ושל הקהלות, שיש להקימו באופן שיטתי ומקיף. את העבודה הזאת לקח על עצמו מגר. קלויזנר, ופרי עטו הראשון שהופיע בדפוס בצורת ספר הוא "קורות בית-העלמין הישן בוילנה", וילנה תרצ"ה, עם רשימת המצבות שנשתמרו, תכנית בית-העלמין ותעודות ארכיוניות הנוגעות לאותו הענין. בקורת הרחבה שכתבתי על הספר החשוב למרות קטנותו (נאש פשענלאַנד, 22 לספטמבר 1935) העירתי על ההקפדה המרובה של המחבר הצעיר אפילו בנוגע לפרטי החקירה ועל אופן ההסברה של הענין, שהנהו בבחינת מועט המחזיק את המרובה. ועכשיו כשמונה לפני החלק הראשון של "תולדות הקהלה העברית בוילנה" עד סוף המאה

היה הגני יכול לחזור בבטחון גמור על דעתי על קלוונר והשיבות עבודתו, אף-על-פי שאינני מסכים עם אופן חלוקת החומר הארכיוני והשמוש בו. עבודתו של הא' קלוונר, המבוססת כמעט אך ורק על חומר הארכיון הוילנאי, נותנת לנו בפעם הראשונה תמונה מהי היהודים בעיר הזאת. בפרק הראשון, המכיל באמת תמצית קורות הקהלה (הדינמיקה), כותב המחבר לפעמים בקצור נמרץ על ראשית ישוב היהודים בעיר זו, הפרצים בזכויות של העיר de non tolerandis iudaeis ע"י היהודים ועל יסוד ישוב יהודי גדול ביוריסדיקציות הפרטיות של הנסיכים ממשפחת הסלוצקים והכמרים. כאן צוינו אחרי יגיעות מרובות גבולות הגיטו הוילנאי כפי שנקבעו ע"י ולדיסלב הרביעי בשנת 1633 שעל הרחבתם נלחמו אחר-כך היהודים עם העירוניים הוילנאים כמאה וחמשים שנה, ושהיהודים עברו תמיד על גבולות אלה, כי לא יכלו להצטמצם ברובע היהודים הצר. קורות מלחמה זו, תקופותיה השונות, הם ענין לחקירת המחבר, וביהו עם זה הוא מספר לנו—תמיד על יסוד תעודות ארכיוניות—על יחסי המלכים, שרי-הגליל, הכמרים וכו' אל היהודים. הפרעות והשרפות המרובות, ובעת ובעונה אחת גם חוזי-השלום המרובים עם, העיריה" משתלבים בדינמיקה של קורותיהם, ואחרי-כן באה בפרק השני הסטיקה בתאור רחב ויפה של הגיטו הוילנאי, כאן באים בחשבון בתי-כנסת מיוחדים ואפילו בתים פרטיים ודריהם. בעזרת פרק זה יכולים אנו לטייל בגיטו ולהסתכל בהתפתחותו ההיסטורית—מובן מאלינו, כשאנו אותים ביד את חכנית העיר, שהמחבר מצרף לספרו. הפרקים הבאים מוקדשים לארגון הקהלה, פרנסיה, פקידיה, לח"ק זהתאגדויות האומנים שנוצרו סביבה ושרבות מהן קימות עד היום הזה, לתקציב של הקהלה וחובותיה, לנסינות החוץ של המצב הכלכלי של הקהלה עד הפתרון האחרון של השאלה הזאת בשנת 1793. כדאי להזכיר כאן, שהקהלה הוילנאית היתה הקהלה השקועה ביותר בחובות אחרי הקהלה בפוזן. חובות הקהלה בפוזן הגיעו בשנת 1774 ל-947,546 זה', וחובות הקהלה הוילנאית בשנת 1766 ל-715,905 זה'; הקהל בקרקוב היה חייב כבר בשנת 1719 לאדונים ולכמרים 588,527 זה', הקהל בליסטא-535,495 זה', הקהל הגורדנאי ב-1766—448,523 זה', והקהל בלבוב היה חייב בשנת 1727 אך ורק לפיריה עבור מסי מלחמה שלא שלמו 438,410 זה', מבלי להביא בחשבון בעלי-חובות אחרים, הן אדונים והן כמרים, ואף-על-פי ששלם את חובותיו במשך עשרות שנים, היה חייב עוד לכמרים בשנת 1784—12 שנה אחרי היותו תחת ממשלת אוסטריה—83,056 פלורנינים אוסטריים, ו. א. כ-1/2 מיליון זהובים פולניים.

הקהלה הוילנאית לא היתה בודדה; היא היתה אחת הקהלות העבריות הגדולות ביותר בליסטא, לכל הפחות במחצית השניה של המאה ה-17, ותפקידה היה השוב בארצות ליטא, ולשליחיה היתה השפעה גדולה על מהלך הישיבות של ועד מדינת ליטא. על סמך פנקס המדינה שנדפס פעמים ע"י דובנוב זהרוקסנטים של הקהל מראה לנו המחבר ברור גם את יחס הקהל הוילנאי לוועד (פרק עשירי), וגם את יחס וילנה לישוב העברי בשניפישוק ואנטוקול, שנתחברו אליה במשך הזמן (פרק אחד עשר).

זהו בקצור נמרץ תוכן החלק הראשון של הספר הזה. מי שיקרא אותו

בעיני יכיר לדעת את המלחמות שנהל הקהל הוילנאי עם התאגדויות בעלי-מלאכה שונות, ובראש וראשונה עם הציריה הוילנאית על זכות המושב, בראשונה ברחובות של הגיטו לעתיד, ואחרי ציון גבולות הניטו צ"י ולדיסלב הרביעי-על זכות המושב והמסחר מחוץ לגבולות הגיטו. כמו כן יכיר הקורא לדעת את המלחמות הפנימיות בתוך הקהל בין העניים והעשירים, בין עמי הארץ והמלומדים, וכמו-כן בין העשירים החדשים והאריסטוקרטיה הישנה על חלקם בשלטון. רק למדינות ועושר פתחו את הדלתות לשלטונות הקהלה, ועל זה שמרה אספת רח"ש, מוסד אצילי גרידא, כאריאופג בתקופת יון, שהיה מורכב במחצית המאה הי"ח רק מ-51 חברים. מבין חברי הועדה הזאת בלבד מותר היה לבחור בוררים, שיבחרו בכל שנה את פרנטי הקהלה, ולכן משתדלים להתקבל לקומיטיה זו העשירים היהודים החדשים, תאבי השלטון, והם מרחיבים במחצית השניה של המאה הי"ח פי ארבע את מסגרת המוסד הזה. אין משמעו שווה דימוקרטיזציה של הקהל - להפך, הגברת האוליגרכיה שלו שבה נלחם באותה שעה ההכון הפשוט, ושגם הרב הוילנאי האחרון, שמואל בן אביגדור, חתן ה"יסוד" הידוע, משתדל לחנך להפילה. את המלחמה הזאת, שהשאירה אחריה הרבה תעודות בארכיונים הממשלתיים ובארכיוני הקהל ושכתבו על אודותיה כל כך הרבה פעמים, עבד המחבר מחדש בחלק השני של ספרו, וכמו-כן הכניס לשם פרקים על החיים התרבותיים של יהודי וילנה ובוזו כאילו גמר לפי שעה את הקירותינו על תולדות הקהלה הוילנאית בזמן ממלכת פולין הישנה עד חלוקתה השלישית. הנני חוזר עוד פעם, לפי שעה, מפני שאני חושב שכדאי הדבר, שהמחבר לא ישנה את קו פעולתו המדעית, וישאיר לעצמו את הנושא שנבחר על ידו וימשיך הלאה עד ימינו אלה, או לכל הפחות עד שנת 1914, את תולדות הקהלה הוילנאית, ומלבד זה גם יעמיק הרבה מהפרקים שעובדו על ידו עד עכשיו.

הנני מברך את הקהלה הוילנאית בגלל ההבנה שהראתה לעברה, ובגלל המצאת האמצעים הכספיים להוצאת שני הכרכים של הספר הזה, בברכה המקובלת "ישר כחה"!

פרופ' ד"ר מאיר גלבין

ירושל, ו' אדר ראשון תרצ"ה.

הקדמה

קהלת וילנה היא אחת הראשונות שונתה לספר תולדותיה. הספר „קריה נאמנה“ שיצא מתחת עטו של היסטוריון וסופר מובהק כשמואל יוסף פין, היה בשעתו (תר”ך) (1) מאורע ספרותי גדול. ממנו למדו רבים וכדוגמתו נתחברו ספרים על קהלות אחרות. ברם אין הספר „קריה נאמנה“ יכול להניח את הדעת בזמנו, בזמן של התפתחות ההיסטוריוגרפיה העברית המודרנית. במשך הזמן נהגלו מקורות חדשים לתולדות היהודים בוילנה, אולם אפילו בהוצאה החדשה של „קריה נאמנה“ (וילנה, תרע”ה) אין להם זכר. על חוסר מקורות מספיקים מהאונן ש.י. פין בהקדמתו לספרו: „ואודיע נאמנה את הקוראים המשכילים, כי החמרים אשר מצאתי למבנה הקריה הם דלים וחסרים ולא היה בהם כדי לשכלל המלאכה ולהעלותה למדרגת תולדות הקהלה“. פין השתמש במדה מרובה במצבות שעל בית-העלמין הישן וספרו הוא לכן בעיקר קובץ של כתובות כהמצבות הללו בצרוף ידיעות על הנפטרים, בידי ש.י. פין היו פנקסאות אהדים, שלא הגיעו לירינו ואפשר שאבדו ללא שוב, כמו פנקס הח”ק „בקור הוללים“, פנקס ה„צדקה הגדולה“, פנקס ח”ק „נר תמיד“, פנקס עזבון ר’ משה ריבקהש ופנקס ר’ אליה פסעלעס. הידיעות מפנקסאות אלה והכתובות מהמצבות שנשברו במשך הזמן ממלאות במדה ידועה את מקום המקורות החסרים, וכך כספק ספרו של פין אבנים בשביל בנין ספר תולדות הקהלה הוילנאית.

נסיון של כתיבת תולדות הקהלה הוילנאית בשסה מודרנית נעשה עלידי היסטוריון המובהק, הפרופ’ הרוסי ס. ברשדסקי. הוא כתב מאמרים על ראשית הקהלה העברית בוילנה ועל התפתחותה עד שנת 1648 (2). במאמרים אלה עוסק הפרופ’ ברשדסקי בהיסטוריה החיצונית של היהודים בוילנה, ביחס השלטון והמעמדות ליהודים, במצבם החקי וכד’. עם כל בקיאותו והריפותו חסרות לו ידיעות ממקורות עבריים ואינו מתאר את מבנה הקהל ומשטרו הפנימי. ידיעות חשובות על הקהלה הוילנאית במאה הי”ז והי”ח למטה”נ נותן ס. ברשדסקי בספרו „יהודי ליטא“ (1883, ברוסית). כל ההיסטוריונים, שפרסמו אחרי ברשדסקי כאמרים או כתבים לתולדות הקהלה הוילנאית, לא חדשו הרבה ולא נתנו תאור מקיף.

לפני כעשר שנים התחלתי לחקור את תולדות הקהלה הוילנאית. רוב המקורות העבריים והלועזיים שעלה בידי להשיג הם מהמאה הי”ח למטה”נ. הארכיונים הממשלתיים מהתקופה הקודמת הועברו ע”י השלטונות הרוסיים

(1) הצינוורה נתנה רשיון להדפיס כבר בחודש מאי שנת 1858.
 (2) ב, הסכוד* (Восходъ) 1881, 1886, 1887.

למוסקבה בזמן המלחמה העולמית. המאה הי"ח, בעיקר המחצית השניה של
מאה זו, תקופת הגר"א והמחלוקת הפנימית הגדולה בקהלה, רתקה את התענינותי
ולו הקדשתי בעיקר את חקירותי. אולם ראיתי צורך בתאור קורות הקהלה
כיום הוסדה, בתאור יחס השלטון והמעמדות אל יהודי וילנה ובתאור סדרי
הקהל. התאור הזה ישמש רקע היסטורי ויאפשר את הבנת המצב בקהלה
בהקפת ההתאבקות הפנימית הגדולה, הן החברתית והן התרבותית. לתאור
קורות הקהלה עז סוף המאה הי"ח ולמסורה מוקדש החלק הראשון של הספר,
הנמסר כעת לידי הקורא. לתאור המצב הפנימי והמחלוקת הגדולה מוקדש
החלק השני, שיופיע בקרוב.

על דבר המקורות, שהשתמשתי בהם לצרכי ספרי זה, רוצה אני להעיר,
שלקורות השתדלויות המרובות לא עלה בידי להשיג פנקסאות אחדים, כמו את
פנקס ה"צדקה הגדולה", פנקס ה"ק", בקור חולים וכד'. בגלל זאת מוכרח
הייתי להסתפק בדיעות מעטות בתאור מוסדות אחדים, כמו ה"צדקה הגדולה",
ה"ק בקור חולים, בית-הדין וכד'. את החסר השתדלתי למלא על-ידי השוואות
למוסדות דומים בקהלת וילנה או בקהלות אחרות. בגלל החוסר בחומר ארכיוני
כספיק בהתקופה שלפני המאה הי"ח למסה"נ, מוכרח הייתי לפעמים להסתפק
במקורות מודפסים.

הנני אסיר תודה לכל אלה, שעזרו לי בהשגת המקורות הדרושים. אני
מביע תודה למנהל הארכיון הממשלתי בוילנה ה' סטודניצקי, לפרופ' סט.
קושצ'אלקובסקי, להנהלת הספריה ע"ש שטראשון, להנהלת הארכיון והמוזיאון
ע"ש ש. אנטסקי בוילנה, להנהלת הספריה האוניברסיטאית בוילנה ולהנהלת
הארכיון העירוני בוילנה.

אני מביע את תודתי המיוחדת לשלטון הקהלה העברית בוילנה, המוציא
לאור את הספר. ישמש נא כעשה רב זה של קהלת ירושלים דליטא דוגמא
לקהלות אחרות.

תודה מיוחדת אני מביע לד"ר יעקב ויגודסקי, יו"ר מועצת הקהלה, בעד
התענינותו המרובה בהוצאה-לאור של הספר.

אני מביע תודה לפרופ' ד"ר מ. בלבן, שקרא פרקים אחדים מהספר
בכ"י והעיר לי הערות חשובות וגם כבדני בכתיבת הקדמה לספר.

אני מביע תודה לה' א. צינובר'יק שטרח הרבה בצלום שלא עמל'ק"פ. הוא
הראה בעבודתו יחס של חבה לעתיקות עמנו והבנה אמנותית עמוקה.

אני מביע תודה לה' יוסף שפירא, שטרח ועמל הרבה בהגהת הספר,
ביהוד אחרי עלותי לא"י.

בגלל עליתי לא"י לפני גמר הדפסת הספר אחרה הופעתו למעלה מחצי
שנה. מפני טעם זה ימצאו בודאי לקויים טכניים רבים. אני מבקש לדון אותי
לכף זכות. אני מקוה שבחלק השני לא יהיו לקויים כאלה.

המחבר

ירושלים-רחביה באלול ה'תרצ"ז.

ו.

הסביבה

פרק ראשון

היהודים בילנה ושכניהם

העיר וזכויותיה. — הפריבילגיה *de non tolerandis Judaeis*. —
 התישבות היהודים בעיר. — התנפלות הצירונים על ביהכ"ב ובתי היהודים. —
 הפריבילגיות הראשונות של קהלת וילנה. — פעולת שמואל ואליעזר בני
 משה. — הפריבילגיה משנת 1633 וקביעת גיטו. — החלטת הסיים על הפש
 המסחר. — האורדינציה משנת 1633. — התנפלויות הצירונים על בית-העלמין
 וביהכ"ב. — החלטת הקומיסיה, 1636. — פסק בית-הדין הרילציוני, 1644. —
 פריבילגיה *de non tolerandis christianis*, 1646. — חרבן הקהלה
 בשנת תש"ו. — חסות המלכים לקהלה. — מלחמת העירונים ביהודים. — שאלת
 השחיטה היהודית בוילנה. — מלחמות, רעב, מגפות ושרפות. — נסיון של פשרה
 בין העיריה והקהל, 1713. — יחס הבישופים ושרי-הפלך (וויבודה) ליהודים. —
 סגנת גרוס. — החוזה משנת 1742. — חוזה בין חברות עושי-כובעים. —
 הקצרה ובקרת משנת 1755 ופסק-דין משנת 1756. — המשפט משנת 1775. —
 חברות בעלי-המלאכה נגד העיריה. — שנוי ביחס האצילים ליהודים. —
 בטול הגיטו והכרזת הפש המסחר והמלאכה בשנת 1783. — השפעת החלטות
 הסיים הגדול על היחסים בערים. — מרד קושטיושקא ויהודי וילנה. —
 יחס השלטונות הרוסיים ליהודים.

העיר וילנה, שנוסדה בראשית המאה ה-XIV למסה"נ, תפסה מהר מקום
 ובראש ערי ליטא כמרכז אסטרטגי ומסחרי. נסיכי ליטא העניקו לוילנה
 הרבה זכויות והבדילות בזה לטובה מיתר עריהם. כבר בשנת 1387 מקבלת
 וילנה זכויות של שלטון עצמי עפ"י החקים המגדבורגיים (כדוגמת העיר
 מגדבורג). עפ"י כתב-זכויות זה ניתנת רשות לסחור ולעסוק במלאכה בשטח
 השייך ליוריסדיקציה של העיר רק לעירונים. בשנת 1432 מרחיב הנסיך את
 הזכויות, שלא היו מלאות עדיין, ואוסר על הוויבודה ופקידי הנסיך להתערב
 בעניני העיר. באותה שנה מקבלת העיר את הזכות של מונופול על ההכנסות
 ממשקאות: ממי-דבש, שכר ויין וגם על מאונים עירוניים, שמחויב כל סוחר
 לשקל בהם את הסחורות הנקנות או הנמכרות בכמות רבה. העיר מקבלת הרבה
 זכויות ביחוד במאה ה"ט' ובראשית המאה ה"י למסה"נ. עפ"י כתב-זכויות
 משנת 1492 אסור לסחור אורה בעיר אפילו בכמות קטנה מלבד בזמן
 הירידים (1).

היהודים צריכים היו להיות מן הראשונים הבאים לוילנה לרגלי מסחרם
 ועסקיהם. בקהלת הסמוכה לוילנה, בטרוקי, ישבו כבר בשנת 1388. עיר

(1) ראה Dr. Wł. Kowalenko *Geneza udziału st. m. Wilna w sejmach Rzplitej. Ateneum Wileńskie III, 10—11; IV.*

הבירה החדשה צריכה היתה למשוך את היהודים אליה, שישתקעו בה ויצרו בה קהלה, והנה קהלת וילנה נוצרה רק בזמן מאוחר, במחצית השניה של המאה ה-XVI. לידי מסקנה זו בא החוקר המובהק בקורות היהודים בליטא ס. ברשדסקי, שהקדיש לשאלת ראשית קהלת היהודים בוילנה מחקר מיוחד¹. יש אמנם מסורת מקובלת בוילנה, שבית-העלמין הישן נוסד בשנת רמ"ז (1487 למס'ה"נ), אבל לא הגיעו לידינו כתבים שיאמתו את המסורת הזאת². אין ספק בדבר, שבסוף המאה ה-XV וראשית ה-XVI התחילו היהודים לבא לוילנה במספר רב ואפשר, שהתחילו כבר גם להשתקע בעיר וליצר מוסדות צבוריים כמו בית-עלמין, ביכ"נ וכו'. על יראת העירונים בפני התחרות היהודים מראַה קבלת כתב-זכויות ע"י העירונים מהמלך (הפולני, שהוא גם נסיך ליטא) ויגמונט הזקן בשנת 1527, האוסר על היהודים לגור בעיר ולסחור בה³, אחרי שנה זו מתחילה מלחמה בין היהודים הרוצים להשתקע בעיר ובין העירונים המתנגדים לזאת. המלחמה נגמרת בסוף המאה ה-XVI. בנצחון היהודים.

פרץ בפריבילגיה האוסרת על היהודים להשתקע בוילנה מהווים רשימות המלך ליהודים בודדים להתישב בעיר ולסחור בה. בפעם הראשונה מקבלים רשיון כזה שני יהודים מקרקוב, שמעון דוקטורוביץ וישראל בן יוסף, בשנת 1551. רשאים הם לשכר בעיר דירות וחנויות, לסחר בה ולפתח לומברד. בענייני משפטים יהיו שייכים לבי"ד המבצר⁴. אולם אנשים בודדים יוצאים מן הכלל אינם מוכיחים, שניתנה ליהודים אפשרות לבטל את הגזירה כלה. היהודים מצאו דרך אחרת להפקיע את כח החוק.

בשנת 1551 מחליט הועד הליטאי, שהבתיים, שיקנו חברי מועצת הנסיך לצרכי עצמם, יהיו הפשים מלהזקק לבית-הדין העירוני ומלשלם מסים לעיריה. החלטה זו מביאה הפסד רב ליהודים העירוניים. עד זמן זה היו הנסיכים דואגים לטובת העיריה ולא היו מרשים לקנות נכסי דלא ניידי בעיר אלא רק בתנאי שיצייתו הקונים לבי"ד העירוני וישלמו את כל המסים העירוניים. בשביל טעם זה לא היו חנויות וכהומה ביהודים קציות אחרות של העיר, של המבצר ושל הבישוף, אלא רק בזאת של העיריה. אחרי שהתחילו חברי מועצת הנסיך לקנות להם בתים, שלא היו שייכים לבית-הדין העירוני, יכלו היהודים להתישב בבתיים אלה תחת חסות בעליהם. בשנת 1552 קונה סטנוסלב קישקא בית-חומה ברחוב האשכנזי והמלך לא רק משחרר אותו ואת זרעו אחריו מלהזקק לבית-הדין העירוני, אלא גם משאיר את הזכויות של הבית לבעלים אחרים, שיעבר לידיהם. באופן כזה יכלו היהודים להתישב בעיר בבתי האצילים, אבל עדיין אסור היה להם לעסוק בה במסחר ולקסד בית-כנסת.

1) ס. ברשדסקי: קורות קהלת היהודים בוילנה (ברוסית) בירחון וסכול, 1881, עמ' 7.
2) ר. ישראל קלוזנר: קורות בית-העלמין הישן בוילנה, וילנה, תרצ"ה, דף 3.
3) ס. ברשדסקי: קורות קהלת היהודים בוילנה, וסכול, 1886, עמ' 10, דף 129. כתב-הזכויות הזה במקורו לא נמצא.
4) הכתב גרסם ב, ארכיון היהודי-רוסי ע"י ס. ברשדסקי כרך 2, № 20.

אחרי אחד פולין וליטה באוניה הלוברלינית בשנת 1569 הולך מעמד האצילים ומתחזק. היהודים משתמשים בעזרת האצילים במלחמתם בעירוניים. בשביל האצילים רצוי הסוחר ובעל-המלאכה היהודי המסתפק במועט, בעל ההון המלוח וחוכר אהוותיהם, והם תומכים ביהודים נגד העירוניים. הנסיכים עושים כפי דרישות האצילים התקיפים. בסיוע האצילים והנסיך חוזרים היהודים אל העיר ותופסים בה עמדות כלכליות חשובות. היהודים הראשונים שהתישבו בעיר היו בעלי הון — מלונים, חוכרי המכס, חוכרי ומנהלי בית-יציקת המטבעות. אתם באו פקידיהם ומשרתיהם היהודים, אתריהם התחילו לבוא סוחרים זעירים ובעלי-מלאכה.

היהודים, שהספיקו להתישב בעיר אחרי שנת 1551, לא יצרו קהלה כל זמן שלא יסדו להם את המוסדות הצבוריים: בית-פנסת, בית-עלמין, בית-מרחץ עם מקוה ומקלוץ. בית-פנסת יכלו לייסד בשנת של"ג (1573), בשעה שהכרו ע"י הקונפדרציה הורשאית חפש הדת ולאצילים נתנה רשות להקים על ארמיתם בחי-כנסיות כחפצם. בוילנה קיימת מסורת, שביהכ"נ הגדול נוסד בשנת של"ג ומסרת זו מתקבלת על הלב בקשר עם החלטת הקונפדרציה. ביהכ"נ נבנה בבית, שהיה חפשי מהיוריסדיקציה העירונית. הרחוב על-יד ביהכ"נ נקרא כבר בשנת 1592, רחוב היהודים.

העירוניים ראו, שהיהודים משתקעים בעיר למרות האסור משנת 1527, יש להם חנויות והם בונים ביהכ"נ. העובדה, שאינם יכלים למנע את היהודים מלחזור העירה עפ"י החוק, הרגיזה אותם מאד ולכן אחוז באמצעים בלתי-חוקיים: ביום השביעי למאי שנת 1592 התגפלו על בית-הכנסת וגם על החנויות והדירות של היהודים אשר ברחוב היהודים. בין המתנפלים היו חברי העירייה: חבר המועצה וחבר בית-הדין העירוני. בראש המתנפלים עמד יורי אולסון, סוחר במלח הגר מנגד לחצר ביהכ"נ. באותו זמן התפנס בוילנה בפעם הראשונה הטריבוונאל הראשי הליטאי. היהודים פנו אל בית-דין גבוה זה והוא דן בשאלה. העירוניים לא עמדו בפני בית-הדין הזה, מכיון שלא היו נוקקים לו, אלא רק לבית דין חצר-המלך. הטריבוונאל הוציא פסק-דין שלא בפניהם ופסק שחיבים הם לשלם לשמונה יהודים פצוי בגובה 13350 שאקים ליטאיים 10 גרוש (1) וגם לשבת במאסר ששה שבועות. העירוניים לא התחשבו בפסק-הדין (2). כעבר זמן מה, ביום העשרים למאי שנת 1593 בא בענין הגידון לידי פשרה והסכם בין היהודים והעירוניים (3).

היהודים השתמשו בהתנפלות משנת 1592, כדי להשפיע על המלך, שיאשר את ישיבתם בוילנה באופן חוקי. לא עברה עוד שנה מהזמן שהטריבוונאל הוציא את פסק-הדין שלו והנה מקבלים היהודים מהמלך זיגמונט III ביום השלישי ליוני שנת 1593 פריבילגיה זו (4):

(1) טאק ליטאי-ששים גרושים ליטאיים-שנים וחצי ז"א .
(2) ס. ברשדסקי ב"ו, סוכוד", 1886, ספר 11.
(3) הוצאת הועדה הארכיאוגרפית הוילנאית, כרך 28, תעודה № 52.
(4) "ו, סוכוד", 1887, ספר 3, עמ"י המטריקה הליטאית.

על-פי בקשת יהודי וילנה ועל-פי השתדלות אדונים אחדים של המועצה שלנו בעדם, הרשינו ליהודים לשכר ולקנות מהאצילים בתים, בעיר הבירה של הנסיכות הגדולה ליטא, בוילנה, בשביל טעם זה בעיקר, שכבר בעלותנו על פסא המלוכה של פולין וליטא מצאנו יהודים מתגוררים בוילנה. לכן נותנים אנו ליהודי וילנה רשות מעכשיו לגור בלי מעצורים בעירנו וילנה בבתי אצילים, להתפלל על-פי מנהגי דתם ולעסוק במסחר כמו נתינים אחרים שלנו, הגרים בערי הנסיכות הגדולה ליטא.

יחד עם זה משחרר המלך את היהודים מכל מיני מסים לטובת העיריה מהבתים שישכרו או יקנו להם מהאצילים. בענייני משפטים, הדגיש המלך, חייבים היהודים לענות רק בפני בית-דין המבצר.

מלבד כתב-זכויות זה נתן המלך ליהודי וילנה עוה כתב-זכויות, שבו הוא מרשה להם ליסד את המוסדות הצבוריים הדרושים לקהלה יהודית: בית-עלמין, מקוילין, בית-מרחץ; הוא מרשה ליהודים להשפט ביניהם בעניינים פרטיים בבית-דין יהודי והוא גם מאשר את בעלותם על הבתים שקנו ועל בית-כנסת. איננו יודעים בריוק מתי ניתן כתב-זכויות זה, כנראה קרוב לשנת 1593.

כדאי לציין, שנשאר בכתב-הזכויות הנ"ל דברים אחדים בלתי-מפורשים, שיכלו לגרום להגבלות ביחס ליהודים. כך לא נזכר לגמרי על הזכות לעסק במלאכה ולא הורשה לבשל ולמכר משקאות הריפים.

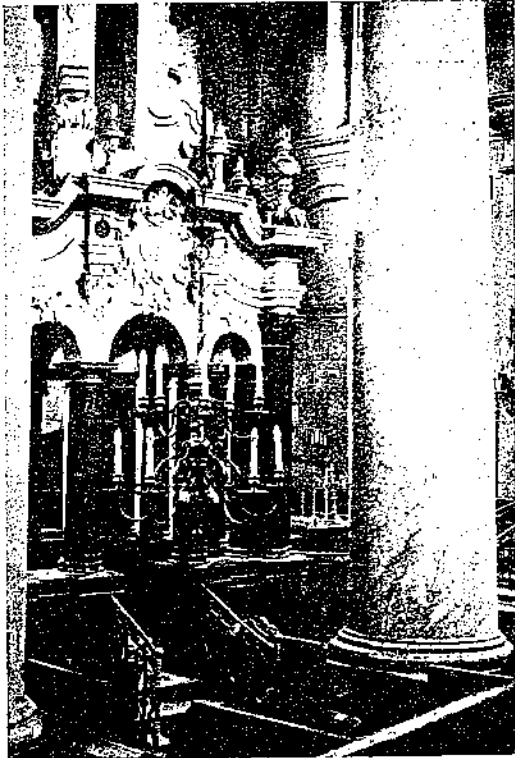
העירונים מוסיפים להשתמש בזרוע נגד היהודים ובשנת 1606 מגישים היהודים קובלנה לכי"ד הטריבוונאל על העירונים, שהחנפלו על בתי-היהודים ועל ביהמ"ד. הטריבוונאל הליטאי לא דן הפעם בשאלה, מפני שדיני יהודים אינם נכנסים לגדר פעולתו(1).

בשנת 1629 מתחילים ראשי קהלת וילנה בפעולה מוגברת להרחבת זכויות הקהלה. בראש המפעל עמדו שני יהודים עשירים ובעלי-השפעה, שבאו לוילנה מצ'כיה ומוצאם הוא מפ"ס על נהר מיין — שמואל ואליעזר בני משה. בראשונה מוכרחים היו להסתפק באשור חדש של הזכויות הקודמות(2). יחה עם זה, באותו יום 26 לחודש מרט 1629, קבלו גם כתב-זכויות כללי בשביל כל יהודי ליטא. בפריבילגיה הכללית הזו נאמר, שמותר לבעלי-מלאכה יהודים לעשות כל מלאכה מבלי השתייכות לחברות בע"מ (נוצרות)(3). ברם שאלה היא, באיזו מדה יכלו כתבי-הזכויות הכלליים להשפיע על היחסים בכל עיר ועיר. הפריבילגיות הכלליות היו יותר נוחות ליהודים מהפריבילגיות הפרטיות של כל עיר ושל חברות בעלי-המלאכה. היהודים היו רוצים להסמך

(1) ראה: ד. מגיד באנציקלופדיה היהודית-הרוסית כרך V על וילנה.
(2) ארכיון ממשלתי בוילנה, ספרי כי"ד המבצר № 4811 דף 78: Akt przywileju od Najasn. Króla Pol. Jana Kazimierza Zydom Wilen, danego ת"ק-קוימירוז.
(3) ספר № 4759, דף 162. נדפס בחוצה הוצעה הארכ. הוילנאית, כרך 5 תעודה № 297.

רחוב היהודים.
ביהכ"ג הגדול אינו נראה, הוא מסתתר בין קלויז הגר"א ובין חצר ר' ליב לימור'ס.
צלם י. א. צינובייץ.

הבימה של ביהכ"ג הגדול.
צלם י. א. צינובייץ